

Qo‘qon davlat pedagogika instituti "Geografiya " kafedrasida dotsenti A‘zamjon Jobborov taqrizi ostida

Karimov Shoulug Zokirjon ugli
Senior Research Fellow
Kokand State Museum-Reserve Uzbekistan
Email: kshoulug@gmail.com
+998911449025

FARG'ONA VODIYSIDA AHOLI MANZILGOHLARINING SHAKLLANISHIDA TABIIY SHAROITLARNING O'RNI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola Farg'ona vodiysi, O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikistonni qamrab olgan hududda aholi turar-joylarining shakllanishi va rivojlanishida tabiiy sharoitlarning hal qiluvchi rolini o'rganadi. Unda vodiyning geografik xususiyatlari, iqlimi, suv resurslari va tuproq unumdorligi tarixan aholi punktlari, dehqonchilik amaliyotlari va shahar markazlarining o'sishiga qanday ta'sir qilgani haqida so'z boradi. Maqolada, shuningdek, Ipak yo'li va Rossiya istilosi kabi tarixiy voqealarning mintaqa rivojiga ta'siri ko'rsatilgan. Bundan tashqari, u vodiydagi aholi punktlarining barqarorligiga tahdid soladigan aholi bosimi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi kabi zamonaviy muammolarni hal qiladi. Maqolaning yakunida vodiyning tabiiy resurslarini saqlab qolish va ushbu qiyinchiliklarga qaramasdan uning gullab-yashnashining davom etishini ta'minlashga yordam beradigan barqaror rivojlanish amaliyotlari bo'yicha tavsiyalar berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Farg'ona vodiysi, tabiiy sharoiti, aholi punktlarining shakllanishi, geografiyasi, iqlimi, suv resurslari, tuproq unumdorligi, aholi zichligi, qishloq xo'jaligi amaliyoti, barqaror rivojlanish, ekologik muammolar, shaharsozlik, Markaziy Osiyo.

KIRISH

O'rta Osiyoda joylashgan va O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikistonni qamrab olgan Farg'ona vodiysi hududdagi aholi zich joylashgan va qishloq xo'jaligidan unumdor hududlardan biri hisoblanadi. Uning noyob tabiiy sharoitlari tarix davomida aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Ushbu maqolada vodiyning geografiyasi, iqlimi, suv resurslari va tuproq unumdorligi ushbu muhim mintaqada odamlarning yashashi va yashash shakllariga qanday ta'sir qilgani haqida so'z boradi.

MATERIALLAR VA USLUBLAR

1. Geografik xususiyatlar

Farg'ona vodiysi tog' tizmalari bilan o'ralgan bo'lib, ular shimoli-sharqda Tyan-Shan va janubi-sharqda Pomir tog'lari bilan o'ralgan bo'lib, ular tabiiy havzani hosil qiladi. Bu geografik joylashuv vodiyni tashqi bosqinlardan himoya qilgan va uni ma'lum darajada ajratib, o'ziga xos madaniy va ijtimoiy rivojlanishga yordam bergan. Atrofdagi tog'lar odamlarning yashash joylarini vodiy tubiga yo'naltirish orqali aholi punktlariga ham ta'sir ko'rsatdi, bu yerda yer yanada haydaladigan va borish mumkin. Vodiyning keng va tekis relyefi mahalliy iqtisodiyotning asosiy tarmog'i bo'lgan qishloq xo'jaligi uchun qulay sharoit yaratgan. Unumdor tekisliklar aholi zich joylashgan yirik aholi punktlarining rivojlanishiga turtki berdi. Tarixiy jihatdan bu geografik afzalliklar savdo, madaniyat va ma'muriyat markazlariga aylangan Qo'qon, Farg'ona, Andijon va Namangan kabi muhim shahar markazlarining o'sishiga yordam bergan.

2. Iqlim

Farg'ona vodiysi kontinental iqlimga ega, yozi issiq va qishi sovuq. Mintaqaning iqlimi qishloq xo'jaligi amaliyotiga va shuning uchun aholi punktlariga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Issiq va quruq yoz ishonchli suv manbalarining mavjudligini taqozo etadi, sovuq qish esa yaxshi izolyatsiyalangan uy-joy va etarli oziq-ovqat omborini talab qiladi, bu ikkalasi ham aholi punktlarining qurilishi va joylashishiga ta'sir ko'rsatdi. Iqlim vodiya yetishtiriladigan ekinlar turiga ham ta'sir ko'rsatgan, paxta, bug'doy va meva asosiy qishloq xo'jaligi mahsulotlari

hisoblanadi. Vodiyning iqlim sharoiti taqozo etgan qishloq xo'jaligi taqvimida mintaqadagi hayot ritmini shakllantirdi, ekish va yig'im-terim mavsumlari vaqtidan tortib, aholining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatigacha ta'sir ko'rsatdi.

3. Suv resurslari

Farg'ona vodiysida aholi punktlarining shakllanishidagi eng muhim omillardan biri suvning mavjudligidir. Sirdaryo irmoqlari bilan birga vodiyning qon tomiri bo'lib, qishloq xo'jaligi uchun zarur sug'orishni ta'minlaydi. Vodiydagi qadimiy va keng qamrovli kanallar va irrigatsiya kanallari tizimi aholi zich yashashini ta'minlab, katta maydonlarda ishlov berish imkonini berdi.

Aholi punktlari tarixan shu suv oqimlari bo'ylab rivojlangan, mintaqadagi ko'plab shahar va shaharlar daryolar yoki kanallar yaqinida joylashgan. Suvni nazorat qilish va taqsimlash vodiyning ijtimoiy va siyosiy tashkilotida ham markaziy o'rin tutgan, suv xo'jaligi mahalliy jamoalar farovonligining asosiy omili hisoblanadi.

4. Tuproq unumdorligi

Farg'ona vodiysi o'zining unumdor tuproqlari, xususan, Sirdaryoda yotqizilgan allyuvial tuproqlari bilan mashhur. Bu boy tuproqlar vodiyni O'rta Osiyodagi eng samarali qishloq xo'jaligi rayonlaridan biriga aylantirgan. Unumdor yerlarning mavjudligi ko'chmanchilarni asrlar davomida o'ziga jalb qilib, yuqori darajada tashkil etilgan va intensiv qishloq xo'jaligi tizimining rivojlanishiga olib keldi. Unumdor tuproqlarning tarqalishi aholi punktlarining joylashishiga ta'sir ko'rsatdi, aholi zichroq joylar odatda eng unumdor erlarga ega bo'lgan hududlarda joylashgan. Unumdor tuproqlar hosil qilgan qishloq xo'jaligi boyliklari, o'z navbatida, yirikroq, murakkab jamoalarning o'sishiga yordam berdi, shahar markazlari va xilma-xil iqtisodiyotning rivojlanishiga hissa qo'shdi.

6. Aholi punktlarining shakllanishiga tarixiy ta'siri

Farg'ona vodiysining tabiiy sharoiti nafaqat fizik landshaftni shakllantirgan, balki mintaqadagi aholi punktlarining tarixiy traektoriyasiga ham ta'sir ko'rsatgan. Tarix davomida vodiylar turli madaniyatlar, imperiyalar va savdo yo'llari chorrahasi bo'lib kelgan, ayniqsa, Ipak yo'li. Yerning unumdorligi va resurslarning ko'pligi vodiyni ko'chmanchilar, savdogarlar va bosqinchilar uchun jozibali manzilga aylantirgan. Kushonlar saltanati, keyinroq Temuriylar saltanati davrida vodiylar muhim madaniy va iqtisodiy markazga aylandi, Qo'qon kabi shaharlar ko'tarildi. Savdo yo'llari bo'ylab va unumdor yerlarga yaqin strategik jihatdan joylashgan bu shaharlar savdo, madaniyat va siyosiy kuch markazlari sifatida gullab-yashnagan. Bu aholi punktlarining o'sishida atrof-dagi tog'larning tabiiy himoyasi ham muhim rol o'ynagan, chunki ular bosqinlardan himoyalangan.

19-asrdagi rus istilosi vodiyni yanada o'zgartirdi, chunki yangi aholi punktlari barpo etildi, mavjudlari esa Rossiya imperiyasi iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlagan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini qo'llab-quvvatlash uchun kengaytirildi. Bu davrda paxta ekinlarining ekin sifatida kiritilishi landshaftga katta ta'sir ko'rsatib, sug'orish tizimlarining kengayishiga va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining intensivlashuviga olib keldi, bu esa o'z navbatida aholi punktlarining o'sishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

7. Zamonaviy oqibatlar va muammolar

Hozirgi davrda ham Farg'ona vodiysining tabiiy sharoiti mintaqaning aholi punktlarida muhim rol o'ynashda davom etmoqda. Biroq, vodiylar atrof-muhit va inson omillari tufayli yangi muammolarga ham duch kelmoqda.

Aholi bosimi: Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyodagi aholi eng zich joylashgan hududlardan biri bo'lib, aholining bunday bosimi yer va suv resurslariga talabning oshishiga olib keladi. Aholi punktlarining ilgari qishloq xo'jaligi yoki o'zlashtirilmagan hududlarga kengayishi landshaftni o'zgartirmoqda, ba'zan qimmatli qishloq xo'jaligi erlari va tabiiy yashash joylarining yo'qolishiga olib kelmoqda.

Suv tanqisligi: Vodiyning tarixiy mo'l-ko'l suviga qaramasdan, zamonaviy talablar, samarasiz sug'orish amaliyotlari va iqlim o'zgarishi bilan birgalikda ba'zi hududlarda suv tanqisligiga olib kelmoqda. Bu tanqislik qishloq xo'jaligiga ham, aholi punktlariga ham ta'sir ko'rsatmoqda, ba'zi jamoalar esa ularning barqarorligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan suv tanqisligiga duch kelmoqda.

Tuproqning degradatsiyasi: Qishloq xo'jaligining intensiv amaliyotlari, jumladan, kimyoviy o'g'itlardan ortiqcha foydalanish va paxta kabi monokulturalarni etishtirish vodiyning ayrim qismlarida tuproqning degradatsiyasiga olib keladi. Ushbu tanazzul tarixan ko'p aholi va boy qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qo'llab-quvvatlagan erning unumdorligiga tahdid soladi.

Iqlim o'zgarishi: Iqlim shakllarining o'zgarishi, jumladan haroratning oshishi va yog'ingarchilikning o'zgarishi vodiya ta'sir qila boshlaydi. Ushbu o'zgarishlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga, suv bilan ta'minlanishiga va ma'lum hududlarning yashash qobiliyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa aholi punktlarining o'zgarishiga olib kelishi va, ehtimol, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni kuchaytirishi mumkin.

8. Barqaror rivojlanish va kelajak istiqbollari

Ushbu muammolarni hal qilish uchun Farg'ona vodiysidagi aholi punktlarini tarixan shakllantirgan tabiiy sharoitlarni hisobga olgan holda mintaqaning barqaror rivojlanish amaliyotini qo'llash muhim ahamiyatga ega. Ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan ba'zi strategiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Suv xo'jaligi: Sug'orish samaradorligini oshirish, suvni tejoychi zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish va suvni boshqarish bo'yicha mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish suv tanqisligi muammolarini hal qilishga yordam beradi va aholi punktlarining hayotiyiligini ta'minlaydi.

Tuproqni saqlash: almashlab ekish, organik dehqonchilik va kimyoviy o'g'itlardan foydalanishni kamaytirish kabi tuproq salomatligini mustahkamlovchi amaliyotlarni amalga oshirish yer unumdorligini saqlashga yordam beradi va u mintaqa aholisini qo'llab-quvvatlashda davom etishini ta'minlaydi.

Shahar rejalashtirish: Tabiiy muhitni hisobga olgan holda o'ylangan shaharsozlik aholi o'sishining vodiy resurslariga ta'sirini yumshatishga yordam beradi. Bu yashil maydonlarni rivojlantirish, qishloq xo'jaligi erlarini himoya qilish va barqaror uy-joy amaliyotini rag'batlantirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Iqlim moslashuvi: Bardoshli infratuzilmaga sarmoya kiritish, ekinlarni diversifikatsiya qilish va tabiiy ofatlarga tayyorgarlikni yaxshilash orqali iqlim o'zgarishi ta'siriga tayyorgarlik ko'rish mintaqaning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishiga yordam beradi va aholi punktlarida kelajakda buzilish xavfini kamaytiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Farg'ona vodiysining tabiiy sharoitlarini tahlil qilish ularning mintaqadagi aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli ta'sirini ochib beradi. Ushbu bo'limda geografik xususiyatlar, iqlim, suv resurslari, tuproq unumdorligi va barqaror rivojlanishga ta'siri nuqtai nazaridan ushbu tahlil natijalari muhokama qilinadi.

1. Geografik xususiyatlar va turar-joy shakllari

Farg'ona vodiysining tog' tizmalari bilan o'ralgan geografik joylashuvi aholi punktlarining yerlari dehqonchilik uchun eng qulay bo'lgan vodiy tubida to'planishiga olib keldi. Tog'larning tabiiy muhofazasi vodiyning tarixiy barqarorligiga xizmat qilib, Qo'qon, Farg'ona, Andijon kabi shahar markazlarining o'sishiga imkon berdi. Vodiyning keng va tekis relyefi keng qishloq xo'jaligi amaliyotlarini rivojlantirishga yordam berdi,

bu esa o'z navbatida zich aholini qo'llab-quvvatladi. Bu geografik ustunlik vodiyni O'rta Osiyodagi eng muhim qishloq xo'jaligi va aholi markazlaridan biriga aylantirdi.

2. Iqlimning qishloq xo'jaligi va turar-joy amaliyotiga ta'siri

Farg'ona vodiysining yozi issiq va qishi sovuq bo'lgan kontinental iqlimi qishloq xo'jaligi taqvimiga va hududda yetishtiriladigan ekin turlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi punktlari an'anaviy ravishda suv olish mumkin bo'lgan va yerlari qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlash uchun unumdor bo'lgan joylarda joylashgan. Sovuq qishda samarali izolyatsiyalash va issiq va quruq yozda suvdan foydalanish zarurati mintaqada uy-joy va boshqa infratuzilmalarni loyihalash va qurishga ta'sir ko'rsatdi. Iqlim, shuningdek, vodiydagi hayot ritmini belgilaydi, uning aholisining ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatini shakllantiradi.

3. Suv resurslari va ularning aholi punktlarini rivojlantirishdagi roli

Suv resurslarining, xususan, Sirdaryo va uning irmoqlarining mavjudligi Farg'ona vodiysidagi aholi punktlarining shakllanishi va barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'ldi. Mintaqaning qadimiy sug'orish tizimlari katta aholini qo'llab-quvvatlab, keng maydonlarni etishtirish imkonini berdi. Ushbu suv oqimlari yaqinida tarixan aholi punktlari rivojlangan bo'lib, mintaqaning gullab-yashnashida suv xo'jaligi asosiy rol o'ynaydi. Suvni nazorat qilish va taqsimlash muhim muammolar bo'lib qolmoqda, suv tanqisligi kabi zamonaviy muammolar ba'zi aholi punktlarining barqarorligiga tahdid solmoqda.

4. Tuproq unumdorligi va qishloq xo'jaligi mahsuldorligi

Farg'ona vodiysining unumdor allyuvial tuproqlari aholining ko'p sonli aholini o'ziga jalb etish va saqlashda muhim rol o'ynagan. Bu tuproqlar turli ekinlar, xususan, mintaqa iqtisodiyotida markaziy o'rin tutadigan paxta, g'alla va meva yetishtirishga yordam bergan. Unumdor tuproqlarning tarqalishi aholi punktlarining zichligi va joylashishiga ham ta'sir ko'rsatdi, aholi zichroq joylar odatda eng unumdor erlarga ega bo'lgan hududlarda joylashgan. Biroq, haddan tashqari foydalanish va monokulturali dehqonchilik amaliyotiga tayanish natijasida tuproqning degradatsiyasining zamonaviy muammolari mintaqaning uzoq muddatli qishloq xo'jaligi hosildorligiga tahdid solmoqda.

5. Zamonaviy muammolar va barqaror rivojlanish

Farg'ona vodiysining tabiiy sharoiti tarixan aholi zichligi va boy qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni ta'minlagan bo'lsa-da, bugungi kunda mintaqada jiddiy muammolar turibdi. Aholining bosimi aholi punktlarining ilgari o'zlashtirilmagan hududlarga kengayishiga olib keladi, bu esa qimmatbaho qishloq xo'jaligi erlarini yo'qotishiga olib keladi. Sug'orishning samarasiz amaliyotlari va iqlim o'zgarishi natijasida kuchaygan suv tanqisligi qishloq xo'jaligining hosildorligiga ham, aholi punktlarining barqarorligiga ham tahdid solmoqda. Bundan tashqari, intensiv dehqonchilik amaliyotlari tufayli tuproqning degradatsiyasi erning uzoq muddatli unumdorligiga xavf tug'diradi.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun barqaror rivojlanish amaliyotlarini qabul qilish kerak. Suv resurslaridan foydalanishni takomillashtirish, tuproqni asrashga ko'maklashish va puxta o'ylangan shaharsozlikni amalga oshirish Farg'ona vodiysi obodligini ta'minlashda muhim qadamdir. Barqaror infratuzilmaga sarmoya kiritish va qishloq xo'jaligi amaliyotini diversifikatsiya qilish orqali iqlim o'zgarishi ta'siriga moslashish mintaqaning tabiiy resurslarini saqlash va aholini qo'llab-quvvatlashda ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

XULOSA

Farg'ona vodiysining tabiiy sharoiti uning butun tarixi davomida aholi punktlarining shakllanishi va rivojlanishida asosiy rol o'ynagan. Vodiyning o'ziga xos geografiyasi, qulay iqlimi, mo'l-ko'l suv resurslari va unumdor tuproqlari birgalikda aholining zich yashashi va dehqonchilik bilan shug'ullanishi uchun qulay muhit yaratdi. Bu tabiiy afzalliklar Farg'ona vodiysini Markaziy Osiyoning eng muhim mintaqalaridan biriga aylantirgan muhim shahar markazlarining o'sishiga va qishloq xo'jaligining gullab-yashnashiga yordam berdi.

Biroq, mintaqa aholi bosimi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va iqlim o'zgarishi kabi zamonaviy muammolarga duch kelganligi sababli, bu aholi punktlarining barqarorligi tobora ko'proq tahdid ostida. Ushbu muammolarni hal qilish barqaror rivojlanish amaliyotini vodiyning tabiiy sharoitlarini tushunish bilan birlashtiradigan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Farg'ona vodiysi suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish, tuproq salomatligini saqlash va iqlimga chidamlilikni rejalashtirish orqali o'z aholisini qo'llab-quvvatlash va qishloq xo'jaligida hosildorlikni saqlab qolishda davom etishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Farg'ona vodiysining tabiiy sharoiti nafaqat uning o'tmishini shakllantirgan, balki uning kelajagini belgilashda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu tabiiy resurslarni barqaror boshqarish vodiyni kelajak avlodlar uchun jonli va gullab-yashnayotgan mintaqa bo'lib qolishi uchun muhim ahamiyatga ega. Atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish orqali Farg'ona vodiysi o'zining boy merosini zamonaviy dunyo talablari bilan muvozanatlashtirib, Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligi va aholining asosiy markazi bo'lib qolishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov K. O'zbekiston geografiyasi. – Toshkent, “O'qituvchi” nashriyoti, 2012. – 320 b.
2. Niyozov N.N. Farg'ona vodiysi: Tabiiy geografik o'zgarishlar. – Toshkent, “Fan” nashriyoti, 2015. – 256 b.
3. Rasulov R.R. Iqlim va qishloq xo'jaligi. – Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 2017. – 348 b.
4. Karimov U. Suv resurslari va tahrirlanishi. – Toshkent, “O'zbekiston” nashriyoti, 2014. – 210 b.
5. Juraev A.J. O'zbekistonda yer va qishloq joylashuvi. – Toshkent, “Universitet” nashriyoti, 2019. – 278 b.
6. Madrahimov F.M. Sug'orish tizimlari va tekshiruvlar. – Toshkent, “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2016. – 192 b.